

Dávidházi Péter

FILOZÓFIAI ELŐFELTEVÉSEK RENÉ WELLEK KRITIKAELEMLETÉBEN

René Wellek kritikaelméletének elemzését a kritika fogalmának általa adott értelmezésével kell kezdenünk. A modern kritika történetében a kritika /"criticism"/ terminus "/.../ nemcsak egyes könyvek és szerzők megítélését jelenti, /... / hanem főként mindazt, amit valaha is gondoltak az irodalom elveiről és elméletéről, természetéről, teremtéséről, funkciójáról, hatásairól, az ember egyéb tevékenységeihez való viszonyáról, fajtáiról, eszközeiről és technikájáról, eredetéről és történetéről." A kritika kettős célja szerinte az irodalom megértése és megítélése; bármely kísérlet, mint Northrop Frye-é, amely az elméletet elválasztaná az izlés történetétől és az értékitéletektől, kudarora van ítélve. Az irodalomnak nem lehetséges értékitéletek és kritika nélküli "tudománya", másrészt viszont az értékitéleteknek nem kell szükségszerűen szubjektíveknek vagy önkényeseknek lenniük. "Az irodalomtudománynak /'literary scholarship'/ az ismeretek rendszeres tárává kell válnia, olyan strukturák, normák és funkciók vizsgálatává, amelyek értékeket tartalmaznak s maguk is értékek." A kritika nem művészet; "intellektuális megismerésre" és "fogalmi tudásra" törekszik, nem "szabad" teremtés, sem pedig "/.../ teremtő aktusok vagy pusztán individuális benyomások /.../" gyűjteménye. Az iro-

adalomtudomány nem olyan, mint a természettudomány, hanem "/.../ a szervezett tudás saját eszközökkel és célokkal bíró rendszere /.../".¹ A kritikának ez az eszménye, mely a "megkülönböztetésre" és "ítéletre" helyezi a hangsúlyt, s amely "/.../ kritériumokat, elveket, fogalmakat s így elméletet és esztétikát, végül pedig valamilyen filozófiát, világképet implikál/.../". Welleket engesztelhetetlen ellenfelévé teszi annak, amit ő a XX. századi angol kritika zömére jellemző "belterjes elméletellenes előítéletnek" hív. Többbizben kipellengérezzi azt az angol hiedelmet, mely lehetségesnek tart olyan típusú kritikát, amely nem vall magáénak, s még hallgatólagos előfeltevésként sem zár magába valamely filozófiai álláspontot.²

Akár az elmélet, az értékelés is elengedhetetlen szerinte az irodalomtudományban.³ A helyes értékelés lehetőségéről meggyőződve, ellenzi a relativizmust és az értékek anarchiáját, akár a XIX. századi historizmusból fakad, akár Croce intuicionizmusából, akár az impresszionizmusból. Az ő irányelve nem a relativizmus, sem a régi értelemben vett abszolutizmus, hanem "/.../egyfajta 'perspektivizmus', amely megpróbálja a tárgyat minden lehetséges oldalról megfigyelni, s meg van győződve arról, hogy van tárgy/.../".⁴ Amikor nemrég összefoglalta a szemléletének módosulásai közben is változatlanak maradó alapelveit, közéjük sorolta meggyőződését arról, hogy az irodalom tanulmányozásakor a művel mint "ott kint" létező tárggyal állunk szemben, bármi legyen is végső ontológiai státusza, ezt kell megértenünk és értel-

meztünk, s ez korlátozza az interpretációk szabadságát.⁵ A kritika ennek megfelelően "/.../a nyilvánosan verifikálható tárgyak értelmezése és megítélése /.../"; beszélhetünk az interpretáció "adekvátságáról", legalábbis mint eszményről, amely "a szempontok hierarchiáját" implikálja és a "helyes" értékelés lehetőségéhez vezet.⁶ Wellek örömmel fedezi fel saját perspektivizmus-elméletének elődjét Az ítélőerő kritikájában. Egyetért azzal a kanti nézettel, amely szerint a kritika "/.../személyes, de egyszermind megpróbálja a meghatározó struktúrát magában a tárgyban fölfedezni/.../", de sajnálja, hogy a kanti megoldás mégis megsínyli "/.../a szubjektivre és fenomenológiaira került általános hangsúlyt/.../", s hogy ez a filozófus "/.../nem lép ki bátrabban az objektív struktúrák birodalmába, a létező műalkotások világába." Kant, episztemológiai álláspontja következtében, "/.../túláságosan a szubjektív tartományában hagy bennünket/.../",⁷ míg Wellek perspektivizmusa közelebb van ahhoz a "/.../gondosan definiált és finomított abszolútizmushoz/.../", amelyet követendő útként javasolt.⁸ A két felfogásban sok a közös vonás, hangsúlyaik azonban máshová esnek.

A kanti esztétika Wellek számára oly nagy vonzerejének másik oka láthatólag az volt, hogy Kant elismerte a művészet autonómiáját. Kant volt az első, aki az esztétikai tartomány rendszeres védelmét kidolgozta a szenzualizmussal, emocionalizmussal, moralizmussal és intellektualizmussal szemben, amelyek megpróbálták a művészetet "valami

másnak a helyettesévé" tenni.⁹ Wellek is, aki változatlan alapelvei sorát azzal nyitja meg, hogy az esztétikai élmény minden más élménytől különbözik s így körülhatárolja az esztétika tartományát, és akiről joggal tartották, hogy az irodalmat sui generis-nek tekintette,¹⁰ a művészet autonómiáját veszélyeztető modernebb támadásokkal szemben mindig kész volt a védelemre. Elveti például I. A. Richards felfogását, melyben a művészet "egyfajta érzelmi terápia", mert ez a nézet "/.../tagadja, hogy bármilyen különbség volna az esztétikai és a közönséges élmény között." T. S. Eliotot is elmarasztalja, amiért a kritikába, tévesen, "kettős mércét" vezetett be: esztétikait és vallásit. Az újkriticizmus trónjára törő újabb módszerek fogyatékoságát is hasonló nézőpontból fedi föl: a mitosz-kritika elmosza a határvonalat művészet és mitosz /vagy vallás/ között, az egzisztencializmus pedig hajlamos a művészetet a filozófiával azonosítani. Mindkét esetben "/.../ a műalkotást mint esztétikai entitást szétördelik vagy mellőzik a költők attitűdjeinek, érzelmeinek, fogalmainak és filozófiáinak tanulmányozása kedvéért." A naturalizmus és realizmus esztétikája szerinte hasonlóképpen vezetett élet és művészet összetévesztéséhez, elhanyagolván a kettő közti "ontológiai szakadékot" /'ontological gap'/. Lukács Györgyöt is megbírálja, aki tud ugyan az irodalom "specifikusságáról", irodalom és gazdasági alap közvetett és gyakran távoli kapcsolatáról, az irodalmat végül mégis "/.../az ismeretszerzés egy nemévé

redukálja/.../", a valóság visszatükrözésének fogja fel.¹¹
Bármennyire ragaszkodik is azonban Weliek az irodalom, és általában a művészet autonómiájához, az irodalom természetére vonatkozó meggyőződésében, ha fordított súlypontozással is, némileg hasonló kettősséget fedezhetünk fel: elsődleges tétele, hogy az irodalmi művet fikcionalitása, látszatvilága elhatárolja az élettől, másrészt azonban úgy véli, hogy a mű olyan "/.../" nyelvi konstrukció, mely a külvilágra is utal, s ezért nem lehet pusztán nyelvészeti eszközökkel leírni, hanem az emberről, a társadalomról és a természetről tudósító jelentéssel is bír /.../"¹².

A művészet autonómiájának, illetve külső meghatározottságának kérdése Weliek kritikaelméletének egyik legizgalmasabb, s egyben legkényesebb pontjához vezet: a kauzális magyarázatok irodalomtudománybeli értékének rendkívül kétkedő megítéléséhez. Részben már prágai éveiben kezdett formálódni ez a meggyőződése: különösen Taine determinista okságmagyarázatainak elégtelenségére hívták fel tanárai a figyelmét. Összefüggött ez azzal is, hogy mint visszatekintve írja, a két világháború közt számos országban megfogalmazódott a hagyományos irodalomtörténet-írással szembeni elégedetlenség, részben éppen "kritikátlan szcientizmusa" miatt, mely kauzális kapcsolatok kimutatását mimelte, kauzális magyarázatokat vél adni azaz, hogy különböző művek párhuzamos helyeit összegyűjtötte vagy megfeleléseket állapított meg a költő életének e-

seményei és műveinek témái vagy alakjai között.¹³ Kritikatörténetének bevezetőjében már tételként kimondja, hogy "/.../ a szigorú értelemben vett kauzális magyarázat lehetetlen a szellemi dolgok esetében: ok és okozat összemérhetetlenek, a konkrét okok okozatai megjósolhatatlanok."¹⁴ Elismeri, hogy a "társadalmi helyzet" meghatározza, lehetségesek-e bizonyos esztétikai értékek és művészi formák, de lehetetlennek tartja megjósolni, hogy ezek ténylegesen megvalósulnak-e vagy sem. Szkeptícizmusa, amely ezen a ponton David Hume-éra emlékeztet, annak tagadásáig terjed, hogy "/.../ bárkinek valaha is sikerült bebizonyítania, hogy azért, mert akár a történelemben, akár az irodalomban bizonyos események bekövetkeztek, egy másik konkrét eseménynek be kellett következnie /.../", és nyomatékosan hangsúlyozza, hogy "/.../ a kauzalitás egész fogalma rendkívül megfoghatatlan a szellemi életben."¹⁵ Elismeri, hogy az irodalomtörténet az egyetemes történelem része, s annak nagy fordulatait után változások figyelhetők meg benne, de szerinte egy konkrét irodalmi művet, egyedi mintájával és értékével nem lehet a társadalmi valóságból kauzálisan megmagyarázni, és sohasem sikerülhet egyetlen műalkotás okát, vagy akár csak okai egyikét megneveznünk.¹⁶

Wellek álláspontjának megértéséhez világosan kell látnunk, hogy a kauzalitás fogalmát mindig a lehető legszigorúbb értelemben használja, azaz akkor tart egy eseményt egy másik esemény okának, ha azt a másikat bármikor,

minden körülmények közt szükségszerűen kiváltotta, előidézte volna. Ha ki tud mutatni olyan esetet, amelyben ugyanez az ok az okozatnak feltüntetett esemény nélkül fordul elő, számára elegendő ahhoz, hogy a kapcsolatot kauzális jellegét megcáfolva lássa. Morris R. Cohen: Az emberi történelem jelentése című művéből veszi át az ok fogalmának ezt az értelmezését. /"/.../ magyarázat vagy alap arra, hogy az előzmény bármikor előfordul, a következőknek be kell állnia /..."/, s az így értelmezett kauzalitást nem lehet szerinte az irodalomtörténetben alkalmazni: sem a megelőző művek, sem a társadalmi kontextus nem képes szükségszerű erővel előidézni, életre hívni, minden ízében meghatározni az új művet. Sohasem szükséges, véli, hogy egy művet egy másik mű okának tartunk, legföljebb azt állíthatjuk, hogy a korábbi mű nélkül a későbbi más lett volna. Példák egész sorával illusztrálja tételét, mely szerint valamely "/.../mű szükséges feltétele egy másiknak, de nem állíthatjuk, hogy okozta volna."¹⁷ Wellek ezzel a finom megkülönböztetéssel önállóan fölfedezni látszik azt az utat, amelyet Georg von Wright javasolt, hogy ti. a kauzalitás tudományfilozófiai átvilágításához az okozatiságot a feltételek fajtáinak terminológiájába tanácsos lefordítanunk.¹⁸ Főnti tételle ugyanis akkor rajzolódik ki legélesebben, ha úgy fogalmazzuk át, hogy szerinte az irodalomtörténetben csak szükséges, de nem szükséges és elégséges feltételeket mutathatunk ki, a kauzalitás fogalma viszont csakis a szük-

séges és egyben elégséges feltétel fogalmával vág logikailag egybe. S ezt nemcsak mű és mű, hanem mű és társadalmi kontextus viszonyára is alkalmazza: hiába ismernénk Shakespeare korát és életét a legtökéletesebben, nem tudnánk megjósolni belőle a Hamlet sajátos felépítését és egyedi jegyeit, ha nem ismernénk a mű szövegét. Különösen a remekmű, a nagy alkotó műve vonja ki magát a kauzális magyarázhatóság alól. A kauzalitás fogalmának ilyen értelmezése érthetővé teszi végkövetkeztetését: "causal explanation as deterministic scientific explanation by deduction from a general law or demonstration of a necessary efficient cause fails if applied to literature."¹⁹

Wellek itt is az önigazolódásnak szóló örömmel fedezi fel, hogy Kant a művészetnek közvetítő szerepet juttat a látszat, szükségszerűség, fizikai kauzalitás tartománya és a morális szabadság tartománya, azaz a természet és az ember között. Saját álláspontja megerősítését látja abban is, hogy Kant megtagadja "/.../művészet és organizmus teljes azonosítását/.../" és ragaszkodik különbségük megőrzéséhez: "A teremtmények alá vannak vetve a kauzalitás és a fizika törvényeinek, a műalkotások viszont nincsenek."²⁰ Ehhez képest a XIX. századi pozitívizmus előfeltevését, amely az irodalmat "társadalmi erők termékének" tekintette, határozottan elutasítja: hagyni kell valamit az egyén kezdeményező készségének, a személyiségnek, amely részben meghatározódik a társadalmi kontextus által,

de részben meg is haladja azt. Nem tudja elfogadni azt a nézetet, mely "/.../ bármelyik emberi tevékenységet az összes többi 'elindítójának' tekinti, akár Taine elmélete legyen az, aki az emberi teremtést klimatikus, biológiai és társadalmi tényezők kombinációjával magyarázza, akár Hégelé és a hegelianusoké, akik a 'szellem' tekintik a történelem egyedüli hajtóerejének, vagy akár a marxistákat, akik mindent a termelési módból vezetnek le."²¹ Az utóbbi elhatárolás ellenére Wellek nem áll ellenségesen szemben a marxizmussal; elismeri, hogy közvetett kapcsolat van az irodalom és a konkrét gazdasági, politikai és társadalmi tényezők között, s csak a köztük durva rövidrezárással létesített megfeleltetéseket ellenzi. "A művészet legmagasabb fejlettségének bizonyos periódusai nem állnak közvetlen kapcsolatban a társadalom általános fejlettségével, sem szervezetének anyagi alapjaival és felépítésével/.../" - idézi helyeslően Marxot A politikai gazdaságtan kritikájának bevezetéséből. A marxista kritika szerinte akkor nyújtja a legjobb teljesítményt, amikor egy-egy irodalmi mű rejtett társadalmi implikációinak föltárására vállalkozik. Miközben elítéli a "vulgármarxistát" vagy az "átlagos marxista kritikust", akit "csak felújított pozitivistának" vél, bizonyos tiszteletet tanúsít Lukács György, s az irányzat "kifinomultabb" képviselői iránt, mint P. Sakulin, aki a szociológiai szempont érvényesítése közben sem szakadt el az irodalomiságtól. Esoten-

kénti élesebb kritikája is nagyrészt a kauzális magyarázatokkal szembeni általános fenntartásaira vezethető vissza.²² Megfigyelhettük már, hogy Wellek elméleti álláspontja egyetlen kritikai iskoláéval sem azonos teljesen, ilyen mérvű távolságtartását tehát úgyszólván természetesnek kell tartanunk.

Kíséreljük meg befejezésül az összefoglaló értékelést. Wellek munkássága olyan elemekkel járult hozzá a XX. század közepének amerikai kritikájához, amelyekre annak égető szüksége volt: a múlt alapos ismeretével, filozófiai előfeltevések tisztázásával, a terminológia következetesebbé tételével és szélesebb távlatokkal. Jóllehet neki is megvan a maga élesen metszett és jól körülhatárolt kritikai elmélete, eredetisége kevésbé látványos, ám alighanem maradandóbb értékű, mint kritikustársaié. Az elméleti következetesség és meggyőző erő szempontjából azonban értékítéletünk már nem lehet maradéktalanul elismerő. A kauzalitással szembeni túlságosan szkeptikus állásfoglalása, ha filozófiailag kifogásolhatatlan is, aránytalanul nagyra duzzasztja a kauzális megjósolhatatlanság következményeit és ezzel szükségtelenül beszűkíti vállalkozásainak hatósugarát. Bevallott célját mindezzel, azaz módszerei tisztaságának és eredményei megbízhatóságának megőrzését, kétségkívül eléri, ráadásul bennünket is éberebbé tesz a kauzalitásra hivatkozó felszínes, verbális, megalapozatlan látszatmagyarázatokkal szemben. A beszűki-

tésért, kritikai gondolkodás és társadalmi kontextus kapcsolatainak margóra szorulásáért azonban ezek az előnyök nem nyújtanak teljes kárpótlást.

Rendszerében ezen a ponton lappangó önellentmondást is fölfedezhetünk: egyrészt a művészet történetére nem tartja érvényesnek a hegeli önmozgás /Selbstbewegung/ elméletét, és a művészet önmeghajtású belső evolúciójának eszméjét nem tartja meggyőzőnek, másrészt a kritika történetében a változás vezérelvét "a belső logikában" és a "fogalmak dialektikájában" látja, nem kifogásolván az ezúttal is fölismert megjósolhatatlanság mozzanatát sem, noha a külső okokra építő magyarázatokat éppen erre hivatkozva utasította el. "A megelőző vagy uralmon lévő kritikai rendszerrel szemben fellépő reakció az eszmék történetének megszokásosabb hajtóereje, habár sem előre megjósolni nem tudjuk, hogy ez a reakció milyen irányt fog követni, sem megmondani, hogy miért épp egy bizonyos időpontban kell bekövetkeznie /.../" - írta kritikátörténetének előszavában.²³ Amiként bölcsen döntött úgy, hogy "/.../ bátrabban lép ki az objektív struktúrák birodalmába /.../", mint Kant tette, s hogy a kritika ítélet történelmi relativitását nem tekinti többnek, mint hasznos memento mori-nak,²⁴ amely az objektivitás végső igényével egyáltalán nem összeegyeztethetetlen, s így sikerült is a kritikát megóvnia a szubjektivitás és relativizmus bénító hatásának veszélyeitől, ugyanúgy nem szabaddott volna ilyen nagy teret engednie a kauzális magyaráza-

tok megbizhatatlansága miatti aggályainak. Amikor azt állította, hogy a mű mint objektív struktúra létezik "ott kint", bármi legyen is végső ontológiai státusza, a főtétel érvényességét nem engedte az elméleti bonyodalmak ismeretére utaló megszorítástól osorbittatni; ugyanigy lehetett volna, korlátozó megszorításokkal és a kauzális magyarázathipotézisek fokozott ellenőrzésével, mégiscsak bővebben fürkésznie kritika és társadalmi kontextus összefüggéseit. A külső okok hatásának analíziséről nagyrészt lemondva kétségkívül sok verbális, mondvacsinált, ismereteink hiányának elfödésére szolgáló látszatmagyarázatot, vagy saját /másra értett/ szavát kölcsönvéve: merő heurisztikus segédeszközt sikerült kiszűrnie, egyszersmind azonban bizonyos mértékig elszegényítette életműve texturáját. Életművének kivételes gazdagsága, szerencsére, könnyen elbirta ezt az elszegényítést.

J e g y z e t e k

- 1 A History of Modern Criticism 1750-1950 /A továbbiakban: History/ I-IV. New Haven. 1955 és 1965. 1. kötet pp. V. 11., III. kötet p. V.; The Revolt against Positivism in Recent European Literary Scholarship In: Concepts p. 260.; The Concept of Evolution in Literary History U.o. p. 52.; Literary Theory, Criticism, and History U.o.p. 4.
- 2 Philosophy and Postwar American Criticism In: Concepts p. 316.; A Map of Contemporary Criticism in Europe In: Discriminations pp. 347-348, 350.; The Revolt against Positivism in Recent European Literary Scholarship In: Concepts pp. 264-268.; The Poet as Critic, the Critic as Poet, the Poet-Critic In: Discriminations pp. 263-264.; History I, kötet p. VI.; III. kötet p. VI.; English Literary Historiography during the Nineteenth Century In: Discriminations pp. 158-159.
- 3 Literary Theory, Criticism, and History In: Concepts pp. 4-6, 15.; The Main Trends of Twentieth-Century Criticism U.o. p. 352.; Philosophy and Postwar American Criticism U.o. pp. 337-338.; A Map of Contemporary Criticism in Europe In: Discriminations pp. 353-354.
- 4 History III, kötet p. VII.
- 5 Prospect and Retrospect. The Yale Review 1980, téli szám. p. 311.
- 6 The Poet as Critic, the Critic as Poet, the Poet-Critic In: Discriminations p. 256.; Literary Theory, Criticism, and History In: Concepts p. 18.
- 7 Immanuel Kant's Aesthetics and Criticism In: Discriminations pp. 137, 128, 129, 141.
- 8 Literary Theory, Criticism, and History In: Concepts p. 20.
- 9 Immanuel Kant's Aesthetics and Criticism In: Discriminations pp. 124-125.
- 10 Prospect and Retrospect. The Yale Review 1980. téli szám. p. 311.; Seymour Pitcher: Comment on 'The Suchness of Literature' In: Teacher and Critic: Essays By and About Austin Warren Los Angeles. 1976. p. 89.

- 11 Philosophy and Postwar American Criticism In: Concepts p. 324.; The Main Trends of Twentieth-Century Criticism U.o. pp. 357, 360-361, 363.; History III. kötet p. XIII.; Recent Czech Literary History and Criticism In: Essays p. 204.; The Fall of Literary History In: Proceedings of the 6th Congress of the I.C.L.A. Stuttgart. 1975. p. 31.
- 12 Prospect and Retrospect. The Yale Review 1980. téli szám. p. 311.
- 13 The Fall of Literary History In: Proceedings of the 6th Congress of the I.C.L.A. p. 29.
- 14 History I. kötet p. 8.
- 15 René Wellek - Austin Warren: Theory of Literature. Harmondsworth Middlesex. 1970. /Első kiadás: 1949/ p. 106.; Recent Czech Literary History and Criticism In: Essays p. 203.
- 16 The Fall of Literary History In: Proceedings of the 6th Congress of the I.C.L.A. pp. 32-33.
- 17 Morris R. Cohen: The Meaning of Human History. La Salle, Illinois. 1947. p. 102.; R. Wellek: The Fall of Literary History In: Proceedings of the 6th Congress of the I.C.L.A. p. 33.
- 18 Georg Henrik von Wright: Explanation and Understanding London. 1971. 38-40. Az efféle átirásban lappangó redukció kritikai feltárására ld. Mario Bunge: Az okság. Budapest, 1967. pp. 61-83.
- 19 The Fall of Literary History In: Proceedings of the 6th Congress of the I.C.L.A. p. 33.
- 20 Immanuel Kant's Aesthetics and Criticism In: Discriminations pp. 130-132.
- 21 The Revolt against Positivism in Recent European Literary Scholarship In: Concepts p. 267.; History I. kötet p. 8., III. kötet pp. XIV, XVI., Theory of Literature p. 105.
- 22 Theory of Literature pp. 106-107, 109.; The Revolt against Positivism in Recent European Literary Scholarship In: Concepts p. 278.; René Wellek: What Reality? A Comment In: Art and Philosophy. A Symposium Szerk. Sidney Hook. New York. 1966. pp. 155-156.; The Concept of Realism in Literary Scholarship In: Concepts pp. 238-239, 255.; A Map of Contemporary Criticism in Europe In: Discriminations p. 358.; Recent Czech Literary History and Criticism In: Essays pp. 202-204.
- 23 History I. kötet p. 8.
- 24 Literary Theory, Criticism, and History In: Concepts p. 13.